

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่อง การรื้อฟื้นตำนานพระธาตุหม้อคว่ำในฐานะสื่อพื้นบ้าน ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นข้อมูลในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ รวมไปถึง การอ้างอิงในประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. ความเชื่อในเรื่องพระธาตุ
2. วรรณกรรมประเภทตำนาน
3. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ความเชื่อในเรื่องพระธาตุ

ความหมายของ “ธาตุ”

ราชบัณฑิตยสถาน (2542 : 556) ได้ให้ความหมายของ “ธาตุ” ไว้ว่า ธาตุ คือ กระดูกของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์ โดยทั่วไปเรียกว่า “พระธาตุ”

พระบรมธาตุ หรือ พระสาริกธาตุ คือ กระดูกของพระพุทธเจ้า

พระธาตุ คือ กระดูกของพระอรหันต์

พระเกศธาตุ คือ ผมของพระพุทธเจ้า หรือถ้าเป็นกระดูกส่วนใดส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้า ก็เรียกตามความหมายของคำนั้น ๆ เช่น พระอุรังคธาตุ พระทันตธาตุ เป็นต้น”

สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ (2542 : 4367) กล่าวถึงความหมายของ พระธาตุ ในล้านนาว่า “พระธาตุในล้านนามีความหมายสองประการ คือ หมายถึงพระบรมสารีริกธาตุ อันประกอบด้วยส่วนที่มาจากพระพุทธองค์ เช่น กระดูก ฟันหรือเส้นผม เป็นต้น ซึ่งเป็นที่มาของความหมายถัดไป คือ สถานที่หรือสถูปใดก็ตามที่มีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ก็เรียกว่า พระธาตุ ไปด้วย และก็หมายความว่า ถ้าเป็นเจดีย์ก็จะเรียก พระธาตุ เหมือนกัน”

ดังนั้น “พระธาตุ” จึงหมายถึง กระดูกของพระพุทธเจ้า ปิณฑะพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ที่บรรจุไว้ในสถานที่ เช่น สถูปหรือเจดีย์

ความเชื่อเรื่องการบูชาในด้านนา

คนในล้านนามีความเชื่อโดยแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ และความเชื่อทางพระพุทธศาสนา โดยความเชื่อทางพระพุทธศาสนาในล้านนาจะปรากฏในรูปแบบของความเชื่อเรื่องการบูชา ในตำนานได้กล่าวถึง พระธาตุต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก ดังที่ สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ (2542 : 4367) ได้เสนอไว้ว่า ตำนานพระเจ้าสิบโลก กล่าวถึงเมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังมีพระชนมายุอยู่ได้เสด็จไปในที่ต่างเพื่อโปรดเวไนยสัตว์ตามบ้านน้อยเมืองใหญ่ (โดยเฉพาะในเขตล้านนา) โดยมีพระอานนท์ตามเสด็จไปด้วย บางครั้งก็มีพญาอโศกราชตามเสด็จ และบางครั้งก็มีพระอินทร์ตามเสด็จไปด้วย เมื่อดำเนินไปถึง ณ ที่ควรจะเป็นที่บรรจุพระธาตุ พระพุทธเจ้าก็จะตัดพระเกศาให้พระอานนท์เพื่อให้ต่อกับบุคคลในท้องถิ่นนำไปประจุหรือบูชาไว้ในที่เหล่านั้น โดยบรรจุในหินบ้างในดินบ้าง บางแห่งเมื่อบรรจุแล้วก็มี แท่งหินปักไว้เพื่อเป็นที่สังเกต เรียกว่า ประจุธาตุ หรือบูชา คือ การบรรจุพระเกศาธาตุ

เช่นเดียวกับ เชียรชาย อักษรคิษฐ์ (2545 : 232) กล่าวว่า

...บูชา เป็นคำเรียกที่แสดงถึงการบูชาพระธาตุในวัฒนธรรมล้านนา ภายใต้นิเวศความคิดแบบลัทธิศาสนาที่มีความแตกต่างไปจากสังคมวัฒนธรรมใกล้เคียง ถึงแม้ว่าจะได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาสายลังกาวงศ์เช่นเดียวกันก็ตาม โดยที่บูชาเป็นแนวความคิดที่สะท้อนถึงการให้ความหมายและความสำคัญต่อองค์พระธาตุสำคัญอย่างเป็นระบบด้วยจำนวน 12 องค์ ควบคู่กับการนับปีนักษัตรแบบล้านนา...

โดยหลักแนวคิดเรื่อง ชุธาตุ หรือภาษาล้านนาจะออกเสียงว่า “จู้ธาตุ” ซึ่งมณี พยอมยงค์ (อ้างถึงใน เชียรชาย อักษรคิษฐ์, 2545 : 233) ได้อธิบายถึงความเกี่ยวโยงระหว่างแนวความคิดเรื่องการบูชาพระธาตุ กับปีนักษัตรของแต่ละรอบปีในวัฒนธรรมล้านนา อันแสดงถึงการกระจายแรงศรัทธาของผู้ที่เกิดในแต่ละปีได้มีการปฏิบัติต่อองค์พระธาตุสำคัญที่ประดิษฐานอยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ดังนี้

ปีจอ (ปีชวด)	นักขัต	หนู	พระธาตุจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่
ปีเถาะ (ปีฉลู)	นักขัต	วัว	พระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง
ปีขาล (ปีชวด)	นักขัต	เสือ	พระธาตุช่อแฮ จังหวัดแพร่
ปีเถาะ (ปีเถาะ)	นักขัต	กระต่าย	พระธาตุแช่แห้ง จังหวัดน่าน
ปีสิ (ปีมะโรง)	นักขัต	นาคร	พระธาตุวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ หรือกำหนดการบูชาพระสิงห์ (พระพุทธสิหิงค์)
ปีได้ (ปีมะเส็ง)	นักขัต	งูเล็ก	พระธาตุเจดีย์พุทธคยา ประเทศอินเดีย หรืออนุโลมให้บูชาต้นศรีมหาโพธิ์ และเจดีย์วัดเจ็ดยอดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่
ปีสรว (ปีมะเมีย)	นักขัต	ม้า	พระธาตุตะโก้ง (เขาคอง) เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า
ปีเมด (ปีมะแม)	นักขัต	แพะ	พระธาตุคอกสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่
ปีตัน (ปีวอก)	นักขัต	ลิง	พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม
ปีเถาะ (ปีระกา)	นักขัต	ไก่	พระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน
ปีเสด (ปีจอ)	นักขัต	หมา	พระธาตุเกศแก้วจุฬามณี สวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ หรือกำหนดอนุโลมให้บูชา พระธาตุวัดเกตุการาม จังหวัด เชียงใหม่ และพระธาตุอินแขวน รัฐมอญในประเทศพม่า
ปีไก (ปีกุน)	นักขัต	ช้าง	พระธาตุคอกตุง จังหวัดเชียงราย

ในระบบพระธาตุปีเกิดจะเห็นได้ว่า มีการกำหนดความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนกันระหว่างปีนักขัตกับพระธาตุองค์สำคัญที่ตั้งอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นภูมิศาสตร์ทางกายภาพและภูมิศาสตร์ทางอุดมคติ ซึ่งลักษณะที่ดังกล่าวนั้นเป็นผลมาจากกระบวนการทางความคิดของการให้ความหมายในเรื่อง บูรณาการทางวัฒนธรรม

จากการศึกษาของ ศรีศักร วัลลิโภคม (อ้างถึงใน เขียรชาย อักษรศิษฐ์, 2545 : 236) ได้ชี้ให้เห็นว่า การกำหนดระบบพระธาตุปีเกิดของสังคมวัฒนธรรมล้านนาทำให้คนแต่ละเมืองที่อยู่ในเขตแคว้นเดียวกันมีความสัมพันธ์กัน ไปมาหาสู่กันและมีความสมบูรณ์ในเรื่องของศาสนา

และระบบความเชื่อ โดยที่เจตนาในการสร้างพระบรมธาตุนั้น ต้องการให้เป็นแหล่งจาริกแสวงบุญโดยตรง ซึ่งก็สะท้อนให้เห็นจากบรรดาคำนานพระธาตุและประเพณีไหว้พระธาตุประจำปีเกิดของคนล้านนาโบราณ จึงมักมีการเดินทางของผู้คนไปไหว้พระบรมธาตุประจำปีเกิดของตน เพื่อการสะเดาะเคราะห์หรือเพื่อเสริมสร้างความเป็นสิริมงคลเป็นประจำทุกปี

การปฏิบัติอันเนื่องในคติความเชื่อเรื่อง ชูธาตุ หรือพระธาตุปีเกิดในวัฒนธรรมล้านนา เมื่อศึกษาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมใกล้เคียงแล้ว เชียรชาย อักษรดิษฐ์ (2545 : 238) กล่าวว่า มีความคล้ายคลึงกันมากกับคติการบูชาพระธาตุในวัฒนธรรมพม่า โดยเฉพาะวิธีการปฏิบัติแบบวิสามนัญที่นับถือความสัมพันธ์ระหว่างพระธาตุกับทิศดาวนพเคราะห์ หรือวันต่าง ๆ ในรอบสัปดาห์ โดยที่ในระบบบูชาของล้านนาได้นับถือความสัมพันธ์ระหว่างพระธาตุกับรอบปีนักษัตร ซึ่งจะมี ความซับซ้อนและมีจำนวนเวลากับพระธาตุมากกว่า ตรงจุดนี้อาจจะสันนิษฐานได้ว่าน่าจะมี ความสัมพันธ์ทางแนวความคิดระหว่างสองวัฒนธรรมนี้

โดยที่การบูชาธาตุนั้นมีรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีในการปฏิบัติ ดังที่ มณี พยอมยงค์ (อ้างถึงใน เชียรชาย อักษรดิษฐ์, 2545 : 238) ได้อธิบายว่า เป็นบุญกิริยาหนึ่งในรอบสิบสองเดือนของวัฒนธรรมล้านนา โดยกำหนดให้เดือนแปดเหนือ (เดือนหก) ถือเป็นงานบุญ ประเพณีการขึ้นธาตุ หรือไหว้พระธาตุประจำปี ซึ่งจะประกอบด้วย ศาสนพิธีทำบุญตักบาตร ฟังเทศน์แล้ว ในวาระพิเศษเช่นนี้จึงได้มีการประกอบพิธีพุทธาภิเษกเพิ่มในส่วนของกิจกรรม ประเพณีสำคัญประจำปีดังกล่าว

ในการกำหนดการจัดงานบุญประเพณีสงฆ์นำพระธาตุประจำปีในความเป็นจริงแล้ว โดยเฉพาะในระบบพระธาตุปีเกิด ได้มีการกำหนดการจัดงานต่างโอกาสและวาระกันแต่จะยึดถือเอา ช่วงวันข้างขึ้น 15 ค่ำเป็นหลัก ซึ่งจะแตกต่างกันในแต่ละเดือนทางจันทรคติ ดังนี้

ปีชวด	พระ ธาตุจอมทอง	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9
ปีมะแม	พระธาตุคอกสุเทพ	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9
ปีมะโรง	พระธาตุวัดพระสิงห์	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9
ปีระกา	พระธาตุหริภุญไชย	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8
ปีฉลู	พระธาตุลำปางหลวง	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 2
ปีกุน	พระธาตุคอกตุง	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3
ปีวอก	พระธาตุพนม	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3
ปีเถาะ	พระธาตุแช่แห้ง	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6
ปีขาล	พระธาตุช่อแฮ	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6
ปีมะเมีย	พระธาตุตะไกอง	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4, 5

จะเห็นได้ว่า ในการกำหนดวาระการจัดงานบุญไหว้พระธาตุประจำปีเกิด เป็นวิธีการปฏิบัติที่พุทธศาสนิกชนจะรับรู้และมีการเตรียมพร้อมสำหรับการเดินทางจาริก แสวงบุญตามที่ต่าง ๆ ที่พระธาตุองค์สำคัญประดิษฐานอยู่

เชียรชาย อักษรศิษฐ์ (2545 : 115) ได้อธิบายข้อสังเกตของพระธาตุในล้านนา ซึ่งพบว่าพระธาตุมักจะถูกสถาปนาขึ้นด้วยลักษณะ ดังนี้

1. คติการสร้างพระธาตุบนที่สูง น่าจะมีที่มาจากคติดั้งเดิมที่เป็นการนับถือธรรมชาติและสิ่งลี้ลับ ดังจะพบว่ามีกำหนดพื้นที่แห่งต่าง ๆ เป็นสถานที่พิเศษสำหรับชุมชน เช่น ป่าดง ภูคอย หรือถ้ำต่าง ๆ ในเขตตอนเหนือของไทย จากการให้ความสำคัญแก่ถ้ำต่าง ๆ ในแถบล้านนามักจะมีงานประเพณีในรอบปี คือ “งานขึ้นถ้ำและงานขึ้นพระธาตุ” อยู่ทั่วไปในดินแดนแถบนี้ ดังนั้น พระธาตุบนที่สูงหรือเรียกว่า จอมธาตุ สืบเนื่องมาจากการนับถือขุนเขา เป็นพื้นที่ ๆ เชื่อว่า มีสิ่งลี้ลับสิ่งอยู่ก่อนหน้าการรับพระพุทธศาสนาคงมีความเชื่อเขาเป็นที่สถิตของวิญญาณบรรพบุรุษ ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536 : 10-14) ได้กล่าวว่า “คอยดุง เป็นที่เคารพนับถือมาก่อน เพราะเดิมเรียก คอยปู่เจ้า ในความหมายที่มีผีปู่เจ้า (ลาวจก) สถิตอยู่หลังจากพุทธศาสนาแผ่เข้ามาได้สถาปนาพระธาตุบนคอยดุง ความเชื่อดั้งเดิมจึงผสมผสานไปกับแนวความคิดทางพระพุทธศาสนา และกรณีคอยสุเทพก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับคอยดุง”

ดังนั้น พระธาตุจึงถูกสถาปนา ณ ยอดเขาสูงหรือบนเนินเขาเดี่ยว ๆ ตามความคิดดั้งเดิมที่ผสมผสานกับแนวคิดตามระบอบจักรวาลคติในพุทธศาสนา โดยเฉพาะการรับเอาความเชื่อและเรื่องอินทราคติ ซึ่งถือว่าพระอินทร์เป็นเทพเจ้าผู้สถิตเหนือเขาพระสุเมรุที่เป็นใจกลางของโลกและจักรวาล ฉะนั้นการที่มีพระธาตุประดิษฐานอยู่บนจอมเขาก็แสดงถึงสัญลักษณ์ของพระธาตุเอกแก้วจุฬามณี ที่ประดิษฐาน ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เหนือยอดเขาพระสุเมรุ

2. การสถาปนาพระธาตุ มักจะพบรูปแบบและที่ตั้งตามสภาพแวดล้อมได้ 2 ลักษณะ คือ

2.1 เวียงพระธาตุ มีลักษณะของการสถาปนาพระธาตุองค์สำคัญ เป็นศูนย์กลางของชุมชนทั้งที่เป็นพระธาตุบนที่สูง เช่น เวียงพระธาตุจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เวียงพระธาตุจอมทอง จังหวัดพะเยา เวียงภูเพียงแช่แห้ง จังหวัดน่าน เวียงพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง และเป็นพระธาตุบนพื้นราบ เช่น เวียงสวนดอก เวียงกุมกาม เวียงน่าน เป็นต้น

2.2 จอมพระธาตุ มีลักษณะของการสถาปนาพระธาตุองค์สำคัญในชุมชนพื้นที่ ๆ มีระดับสูง เช่น เนินเขาหรือยอดเขาที่มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของชุมชน เช่น พระธาตุคอยดุง จังหวัดเชียงราย พระธาตุคอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ พระธาตุช่อแฮและพระธาตุจอมแจ้ง จังหวัดแพร่ เป็นต้น

3. การสถาปนาพระธาตุภายใต้แนวความคิดแบบลังกาคติ ในเวลาต่อมาเป็นการให้ความหมายและการจัดระบบเนื้อหา รวมถึงองค์ความรู้ของพระธาตุทั้งที่มีอยู่เดิมและสถาปนาขึ้นในภายหลังนั้น ได้อยู่ในกรอบแบบแผนการเขียนวรรณกรรมทางศาสนา โดยถือเอาคัมภีร์มหาวงศ์และอุปวงศ์เป็นหลัก (สุรพล คำรืห์กุล, 2539 :175) ก่อนหน้านี้อาจจะเป็นเพียงภูมิความรู้แบบนิยายปรัมปราลักษณะมุขปาฐะที่ไม่เป็นลายลักษณ์ ดังนั้นจึงปรากฏตำนานพระธาตุที่เป็นลายลักษณ์ในช่วงอิทธิพลลังกาคติ ยุคแรกที่เข้าสู่ล้านนาช่วงรัชสมัยพญาเกือนา (พ.ศ.1898 – 1928)

การแต่งตำนานพระธาตุในล้านนา

เชียรราช อักษรดิษฐ์ (2545 : 36) กล่าวว่า ความหลากหลายในเรื่องของการสร้างพระธาตุเจดีย์นั้นมีมากมายทั้งทางด้านการเขียนตำนาน และรูปแบบการสร้างพระสถูป โดยเฉพาะศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมานั้น ถือได้ว่าเป็นสมัยที่สังคมและวัฒนธรรมในดินแดนสุวรรณภูมิรัฐต่างๆ ที่เกิดขึ้นใหม่และร่วมสมัยในยุคนี้ไม่ว่าจะเป็นภาคเหนือ กลาง อีสาน หรือใต้ ล้วนเป็นสังคมทางพระพุทธศาสนาหิยานหรือเถรวาทแบบลังกาวงศ์ มีภาษาไทยและอักษรไทยเป็นเครื่องมือสื่อสารกันทั้งเรื่องของทางโลกและทางศาสนา ภายใต้อิทธิพลภาษาบาลี – สันสกฤต มีทั้งปรากฏในศิลาจารึกหลังใบลานและสมุดข่อย ทำให้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและสังคมเด่นชัดขึ้น

นอกจากนั้น เชียรราช อักษรดิษฐ์ (2545 : 48) ยังกล่าวอีกว่า ในล้านนาที่มีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้แต่งและเรียบเรียงตำนานประวัติความเป็นมาของพระธาตุเจดีย์ไว้ชัดเจน ซึ่งประวัติพระธาตุหรือตำนานพระธาตุนั้นหมายถึง ตำนาน หรือประวัติความเป็นมาของบ้านเมืองแต่ละท้องถิ่นด้วย เอกสารสำคัญของล้านนาที่นับได้ว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพุทธศาสนาและบ้านเมือง ก็คือ บรรดาคำนานต่าง ๆ ซึ่งพระเถระที่เป็นปราชญ์ชาวล้านนาในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ได้แต่งขึ้น เช่น

ตำนานมูลศาสนา	แต่งโดย	พระพุทธพุกามและพระพุทธญาณเจ้า
ตำนานชินกาลมาลีปกรณ์	แต่งโดย	พระรัตนปัญญาเถระ
คัมภีร์มังคลัตถปิณี	แต่งโดย	พระสิริมังคลาจารย์
ตำนานจามเทวีวงศ์	แต่งโดย	พระโพธิรังสี

เมื่อพิจารณาถึงโครงสร้างของการเขียนวรรณกรรมขึ้นสำคัญของลังกาที่ให้ความสำคัญต่อพระธาตุเจดีย์จะพบว่า คัมภีร์มหาวงศ์และคัมภีร์อุปวงศ์น่าจะเป็นต้นแบบของการแต่งตำนานพระธาตุในสยาม โดยเฉพาะแถบล้านนาจากการศึกษาเรื่องตำนานพระพุทธรูปและพระธาตุของมนวิภา เจียจันทร์พงษ์ (2522) ทำให้ทราบว่าความสำคัญของพระบรมสารีริกธาตุ รอยพระพุทธบาท และพระธาตุเจดีย์ถูกสืบทอดมาเป็นความรู้ในสังคมล้านนา มาจนถึงปัจจุบันมีถึงจำนวน 80 เรื่อง

อาจสรุปได้ว่า ความนิยมในการแต่งหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนา รวมถึงตำนานพระพุทธรูปและตำนานพระธาตุเจดีย์เกิดขึ้นภายหลังจากความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาที่ลัทธิทางศาสนาในอาณาจักรล้านนาตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา

นอกจากนี้แล้ว ยังปรากฏมีการแต่งตำนานพระธาตุองค์ต่าง ๆ ในท้องถิ่นอีกมากมาย เช่น ตำนานพระธาตุคอกขุง ตำนานพระธาตุแช่แห้ง ตำนานพระธาตุลำปางหลวง ตำนานพระธาตุช่อแฮ และตำนานพระธาตุจอมทอง เป็นต้น ทั้งที่มีอายุร่วมสมัยกันและแต่งขึ้นในภายหลัง โดยที่ตำนานเหล่านี้ก็กล่าวถึงการแพร่เข้ามาของพุทธศาสนาจากอินเดียและลังกาเข้ามาสู่สุวรรณภูมิ เกิดมีบ้านเมืองแคว้นต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนา ซึ่งจะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนต่าง ๆ ในแถบนี้ของช่วงยุคเดียวกัน และใกล้เคียงกันนับตั้งแต่เมืองพุกาม หรือญูไซย นครศรีธรรมราช ละโว้ สุโขทัย รวมถึงล้านนาและล้านช้าง

ลักษณะของโครงสร้างเนื้อหาในการเขียนตำนานพระธาตุ

ในการเขียนตำนานพระธาตุในอดีตนั้น ต้องอาศัยความละเอียดลออและปฏิบัติตามลำดับขั้นตอน ต่อไปนี้

1. การเริ่มต้นด้วยการนมัสการคาถา หรือ ปณามคาถา
2. ชาดวงศ์ของพระพุทธเจ้าตั้งแต่สมัยพระเจ้ามหาสมบัตติ (พระยาสมันตราช) ผู้เป็นพระโพธิสัตว์และอดีตพุทธในภพที่ ๒ สืบต่อมาจนถึงสมัยพระเจ้าสุทโธทนะ
3. พุทธประวัติสมณะโคตม
4. การเสด็จออกโปรดสัตว์ในดินแดนต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้ากับบรรดาอัครสาวก
5. การรับพุทธศาสนาของชาวพื้นเมือง
6. พุทธพยากรณ์และการมอบพระเกศธาตุ
7. มหาปรินิพพาน
8. พระเจ้าศรีธรรมโศกราช (พระเจ้าอโศกมหาราช) เผยแพร่ศาสนาพร้อมกับสถาปนาพระธาตุเจดีย์ 84,000 พระธรรมขันธุ์ (ต้นแบบของอุดมการณ์ เรื่อง ธรรมราชา หรือธรรมมิกกราช)
9. การกำเนิดบ้านเมืองและรัฐ
10. การสถาปนาพระธาตุตามพุทธพยากรณ์ และการประดิษฐานพระศรีมหาโพธิ์
11. การปรากฏคติชาติของผู้ปฏิญาณพระธาตุ (แมลง สัตว์ คน)
12. สันฐานและวรรณของพระบรมสารีริกธาตุ
 - 12.1 ขนาดเท่าเมล็ดถั่วอก
 - 12.2 ขนาดเท่าเมล็ดข้าวสารหัก

12.3 ขนาดเท่ากับเมล็ดผักกาด

1.2.3.1 สีทองอุไร

1.2.3.2 ขาวใสดั่งแก้วผลึก

1.2.3.3 สีดอกพิกุลแห้ง

13. การบรรจุพระธาตุและการสร้างห้องประดิษฐานพระธาตุ

13.1 กระทบอกไม้ไผ่

13.2 อุบ ตะอุบ ผอบ ดันปูน สลุปจำลองซ้อนชั้น

13.3 อุโมงค์ อุบมุง ปราสาท กุ

13.4 สิ่ง หงส์

13.5 เรือสำเภากลางสระ หม้อหรือไหบรรจุน้ำ 4 มุม

13.6 ดันโพธิ์ และทรัพย์สินมีค่า

14. การดูแลรักษา

14.1 การประดิษฐ์จักรกลพิเศษ (พยนต์ พากยนต์ ยนต์ผัด หุ่นยนต์)

14.2 การกำหนดผู้ดูแลโดยพระอินทร์ พระพรหม เทวดา จตุโลกบาล อารักษ์

กุมภัณฑ์ หรือเสี้ยว

15. ปาฏิหาริย์

16. การสักการะพระธาตุและการปฏิสังขรณ์

17. การกัลปนา

18. อนุโมทนากถา

จะเห็นได้ว่า เมื่อเกิดบ้านเมืองขึ้นแล้วก็จะมีการสร้างพระธาตุเจดีย์ สร้างวัด และสร้างตำนานขึ้น เพื่อการอธิบายความเป็นมาของตำนานพระธาตุกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของบ้านเมือง เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก ดังปรากฏตำนานบ้านเมืองและตำนานพระธาตุต่าง ๆ ขึ้นมาจำนวนมาก โดยเฉพาะพระบรมธาตุนั้น ไม่ว่าจะเป็นบรรจุในพระสถูปเจดีย์องค์ใดก็จะต้องเป็นที่รู้กันว่ามาจากส่วนใดของพระวรกายพระพุทธเจ้า เรื่องนี้นับว่าสำคัญเพราะจะมีส่วนสัมพันธ์กับการเขียนตำนานให้ผู้คนที่เดินทางมาสักการะรับทราบและเกิดความศรัทธาต่อไป

วรรณกรรมประเภทตำนาน

ความหมายของวรรณกรรมประเภทตำนาน

วรรณกรรมประเภทตำนาน (Myth Literature) เป็นการจำแนกประเภทข้อมูลวรรณกรรม (Genre) โดยอาศัยการแบ่งเกณฑ์ตามเนื้อหา ดังเช่น วรรณกรรมนิทาน วรรณกรรมคำสอน วรรณกรรมประโลมโลก วรรณกรรมศาสนา วรรณกรรมพรรณนาอารมณ์ เป็นต้น

Myth เป็นรูปแบบของเรื่องเล่า (Narrative) ประเภทหนึ่ง ซึ่งในภาษาไทยมีผู้ใช้เรียกต่างกันไป ดังเช่น เทวปกรณัม เทวด้านาน คำานาน ศาสนนิทาน เทพนิยาย หรือนิทานปรัมปรา ฯลฯ ในที่นี้จะใช้คำว่า “คำานาน” และหรือ “นิทานปรัมปรา” แทนคำว่า “Myth” ซึ่งคำ ๆ นี้มีนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศได้นิยามและให้คำจำกัดความไว้หลากหลายลักษณะ ดังนี้

Encyclopaedia Britannica (1974) กล่าวถึงคำานาน (Myth) ว่าเป็นเรื่องที่แสดงถึงรูปแบบเบื้องต้นของสัญลักษณ์ทางศาสนา ความหมายของคำานานจะเป็นเรื่องราวเฉพาะที่เกี่ยวกับพระเจ้าหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเหตุการณ์ที่เกิดในสถานที่และเวลาที่มีเคยอยู่ในประสบการณ์ของมนุษยธรรมชา กล่าวคือเรื่องราวจะประกอบด้วยเหตุการณ์ (Event) และภาวะเหตุการณ์ (State of affair) ที่เหนือกว่าโลกมนุษย์ เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่แตกต่างไปจากเวลาในประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ของมนุษยธรรมชาสามัญ คือ ส่วนใหญ่จะเป็นเวลาในอดีตกาลอันนานแสนนานจนมาอาจกำหนดได้ ไม่อาจจินตนาการได้ตัวละคร ในเรื่องมักเป็นเทพเจ้าหรือสิ่งมีชีวิตที่มีลักษณะพิเศษ เช่น สัตว์ตัวแรก พืชต้นแรก มนุษย์คนแรก หรือบุคคลที่ยิ่งใหญ่พอที่จะเปลี่ยนเงื่อนไขบางอย่างของมนุษย์ (อ้างถึงใน ประมิต จารูร, 2549 : 83)

คำว่า “คำานาน” ตามแนวคิดทางมานุษยวิทยาและคติชนวิทยานั้น มิได้ใช้ในความหมายกว้าง ๆ ที่คนส่วนใหญ่ทั่วไปมักใช้หมายถึงเรื่องเล่าอันเก่าก่อน ซึ่งมีมาตั้งแต่อดีตกาลนานโพ้นหรือเรื่องเล่าอันเป็นที่มาของสิ่งต่าง ๆ ตามที่คนส่วนใหญ่ทั่วไปเข้าใจเท่านั้น แต่มักเป็นเรื่องเล่าที่มีความสัมพันธ์กับระบบความเชื่อทางศาสนา อำนาจเหนือธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในแต่ละสังคมด้วย ดังตัวอย่างคำอธิบายของนักวิชาการต่อไปนี้

ศรีศักร วัลลิโภดม (2534 : 21) อธิบายคำว่า คำานาน ไว้ว่า หมายถึงนิทานหรือนิยายศักดิ์สิทธิ์ที่อธิบายถึงความเป็นมา หรือความหมายสำคัญของระบบความเชื่อทางศาสนาหรือเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประวัติของบุคคลสำคัญ เช่น ผู้ที่เป็นศาสดาหรือผู้นำทางวัฒนธรรมที่เป็นต้นเค้าทำให้เกิดประเพณีพิธีกรรมขึ้นมา

ประคอง นิมมานเหมินท์ (2543 : 18) ได้นิยามคำว่า คำานานปรัมปรา ไว้ว่า คือเรื่องเล่าประเภทที่อธิบายถึงกำเนิดของจักรวาล โครงสร้างและระบบของจักรวาล มนุษย์ สัตว์ ปราภูการณ์

ทางธรรมชาติความเป็นมาของชนชั้นผู้นำ ลำดับชั้นและบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ ตลอดจนประเพณี พิธีกรรมและการประพฤติปฏิบัติต่างๆที่เกิดขึ้นได้อย่างไรเพราะเหตุใด

ศิริพร ณ ถลาง (2548 : 12) กล่าวว่า ตำนานปรัมปราเป็นข้อมูลทางคติชนวิทยาที่ถือกันว่าเป็นเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Narrative) มักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระเจ้า เทพเจ้า เทวดา ผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นเรื่องราวที่มักใช้ในการอธิบายกำเนิดโลก กำเนิดชาติพันธุ์ต่าง ๆ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2543 : 26) อธิบายว่า ตำนานมีลักษณะเป็นผลผลิตของจินตนาการที่เกิดจากความคิดและความเชื่อที่ต้องการความเข้าใจแบบหนึ่งโดยเฉพาะ แตกต่างจากปัจจุบัน เพราะการแสดงออกของตำนานมักเป็นไปในรูปของสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นมาจากลักษณะความคิดในสังคม

ปรมินทร์ จารูร (2549 : 1-2) อธิบายว่า ตำนานปรัมปราเป็นเรื่องราวที่เกิดจากการสั่งสมและถ่ายทอดประสบการณ์ของมนุษย์ในการพยายามอธิบายปัญหา หรือข้อสงสัยต่าง ๆ ที่ตนสนใจใคร่รู้โดยถ่ายทอดออกมาเป็นเรื่องราว อีกทั้งยังเป็นการสื่อสาร ผ่านระบบสัญลักษณ์และมีความลึกกลับซับซ้อนทางความคิดความเชื่อ

เพราะฉะนั้นคำว่า “วรรณกรรมตำนาน” ในที่นี้ จึงหมายถึงงานเขียนที่อธิบายถึงกำเนิดของจักรวาล โครงสร้างและระบบของจักรวาลมนุษย์ สัตว์ ปราศุการณ์ทางธรรมชาติ ความเป็นมาของชนชั้นผู้นำลำดับชั้นและบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ ตลอดจนประเพณีพิธีกรรมและการประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ จึงเชื่อว่าเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่เคยเกิดขึ้นจริงในอดีตกาลนานโพ้น

การจัดประเภทของวรรณกรรมตำนาน

วรรณกรรมตำนานของไทยที่มีอยู่มากมายในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีผู้เก็บรวบรวมและแบ่งแยกประเภทไว้หลายวิธีการด้วยกัน เช่น

1. การแบ่งตามสภาพภูมิศาสตร์ ได้แก่ วรรณกรรมตำนานภาคกลาง วรรณกรรมตำนานภาคอีสาน วรรณกรรมตำนานภาคเหนือ (ล้านนา) วรรณกรรมตำนานภาคใต้
2. การแบ่งตามกลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ วรรณกรรมตำนานไทลื้อ วรรณกรรมตำนานไทยวน วรรณกรรมตำนานไทใหญ่ วรรณกรรมตำนานชนชาติไท วรรณกรรมตำนานเขมร เป็นต้น
3. การแบ่งตามโครงเรื่อง ได้แก่ ตำนานข้าว ตำนานฝน ตำนานพระธาตุ ตำนานแม่น้ำ ตำนานสุริยคราสและจันทรคราส เป็นต้น
4. การแบ่งตามเนื้อหา เนื้อหาในตำนานมีความหลากหลายไม่น้อย วิธีการแบ่งตามเนื้อหาขึ้นอยู่กับว่า ผู้แบ่งมุ่งที่จะวิเคราะห์ประเด็นเนื้อหาในด้านใด ด้วยมุมมองของวิชาการแขนงใด เช่น ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา คติชนวิทยา วรรณคดีศึกษา เป็นต้น

นักประวัติศาสตร์ผู้ให้ความสนใจในการศึกษาวิเคราะห์ตำนานของล้านนา คือ นาฏวิภา ชลิตานนท์ (2524) ได้ศึกษาด้านนาในฐานะที่เป็น “ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย” โดยได้แบ่งเนื้อหาของตำนานออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ตำนานฝ่ายวัด และ ตำนานฝ่ายเมือง ตำนานฝ่ายวัดนั้นเป็นผลงานจดบันทึกของพระภิกษุหรือนักบวชในพระพุทธศาสนา ผู้เขียนมักจะยึดถือศาสนาพุทธเป็นแกนกลาง แม้ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกษัตริย์ ราชวงศ์และบ้านเมือง ก็จะอธิบายว่าบ้านเมืองและสถานที่ที่สำคัญต่าง ๆ นั้นเกิดขึ้นตามพุทธทำนาย มีเนื้อหาที่กล่าวถึงพุทธศาสนาในอินเดียและลังกาและอีกส่วนจะเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ส่วนตำนานเมืองเป็นการจดบันทึกเรื่องราวปรัมปราถิ่นพื้นบ้าน กล่าวถึง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะของการคัดลอกกันต่อ ๆ มา เนื้อหาจะเน้นเกี่ยวกับเหตุการณ์บ้านเมือง มนุษย์ บรรพบุรุษ กษัตริย์ ราชวงศ์ รวมทั้งความเป็นมาของเมืองและท้องถิ่นนั้น ๆ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2527 : 23-24) ได้ชี้ให้เห็นคุณค่าของตำนานในล้านนาในฐานะวรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ภาษาพิเศษเชิงสัญลักษณ์ มิใช่เพียงบันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ธรรมดา ดังนี้

...เอกสารประเภทตำนานเหล่านี้ แม้จะสร้างภาพอดีตของล้านนาให้อุดมไปด้วย รายละเอียดของเหตุการณ์ต่าง ๆ แต่เนื่องจากลักษณะของตำนานผสมผสานเอาเรื่องราวที่เป็นอภินิหารและความเชื่อในนิยายปรัมปราเข้าไว้มาก ทำให้ถูกทอดทิ้งไม่ได้รับความเชื่อถือเท่าที่ควรในฐานะเป็นเอกสารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ แท้ที่จริงนักประวัติศาสตร์ล้านนาในปัจจุบันอ่านตำนานเพียงเพื่อจะค้นหารายละเอียดของเหตุการณ์โดยปราศจากความเข้าใจในความหมายวัตถุประสงค์และลักษณะความคิดพื้นฐานที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นตำนาน จึงไม่อาจเห็นคุณค่าตำนานได้ ตำนานนั้นมีลักษณะเป็นผลผลิตที่เกิดจากความคิดและความเชื่อที่ต้องการเข้าใจแบบหนึ่ง โดยเฉพาะแตกต่างจากปัจจุบันเพราะการแสดงออกของตำนานมักจะอยู่ในรูปสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นจากลักษณะความคิดในสังคม ดังนั้นการที่จะเข้าใจหรือแปลสัญลักษณ์นั้นได้ จำเป็นต้องสนใจลักษณะความคิดและระบบคุณค่าของสังคมล้านนาซึ่งเปรียบเทียบกับเสมือนไวยากรณ์หรือสื่อช่วยให้เข้าใจภาษาของสังคมการทำ ความเข้าใจกับไวยากรณ์ที่อยู่เบื้องหลังการสร้างสัญลักษณ์ของตำนานเท่ากับเปิดโอกาสให้สามารถอ่านตำนานจากทัศนะหรือภาษาของตำนานได้เอง...

ในที่นี้จะใช้วิธีการแบ่งประเภทของตำนานตามลักษณะโครงเรื่องและเนื้อหาของตำนาน ดังที่ ประมิตต์ จารูวร (2549 : 83-223) ได้ศึกษาดำเนินไว้แล้ว แบ่งออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. ตำนานที่อธิบายธรรมชาติหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ ตำนานกลุ่มนี้มีเนื้อหาอธิบายธรรมชาติ เช่นเรื่องราวเกี่ยวกับกำเนิดของจักรวาล การสร้างโลก และสรรพสิ่งต่าง ๆ เช่น มนุษย์ สัตว์ พืช อีกทั้งอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น เรื่องของการเกิดฝน การเกิดอุทกภัย เป็นต้น

2. ตำนานที่อธิบายความเป็นมาของผู้นำทางวัฒนธรรมหรือเมืองโบราณ ตำนานกลุ่มนี้มีเนื้อหาอธิบายถึงความเป็นมาของผู้นำทางวัฒนธรรมหรือผู้ปกครอง ความเป็นมาของกลุ่มต่าง ๆ และความเป็นมาของบ้านเมืองโบราณในดินแดนไทย-ไท

3. ตำนานอธิบายการเผยแผ่พุทธศาสนาในดินแดนไทย-ไท ตำนานกลุ่มนี้มีเนื้อหาหลักกล่าวถึงการเข้ามาเผยแผ่พุทธศาสนาในดินแดนไทย-ไท มีตั้งแต่ปูชนียสถาน ซึ่งเรื่องอธิบายความเป็นมาของการเกิดพระธาตุ พระพุทธรูป พระนอนและประวัติศาสตร์เป็นมาของสถานที่พุทธศาสนา

4. ตำนานที่อธิบายประเพณีพิธีกรรม ตำนานกลุ่มนี้มีเนื้อหาอธิบายมูลเหตุของการจัดประเพณีและการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่มากมายวิธีการจัดประเภทของตำนาน โดยใช้เกณฑ์เรื่องเนื้อหาซึ่งพบได้จากงานศึกษาของ ปฐม หงส์สุวรรณ (2548:3) ที่ได้จำแนกประเภทของตำนานปรัมปราที่ปรากฏอยู่ในคถาบทานพื้นบ้านของกลุ่มชนชาติไท ออกเป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

4.1 ตำนานประเภทอธิบายเรื่องที่มาของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของสภาพจักรวาล โลก สภาพภูมิประเทศ อากาศ ฤดูกาล แม่น้ำ ภูเขา แผ่นดิน ซึ่งเป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ในสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ ดังเช่น ตำนานการสร้างโลก ตำนานน้ำท่วมโลก ตำนานสุริยคราสและจันทรคราสและตำนานฝน เป็นต้น

4.2 ตำนานประเภทอธิบายที่มาหรือเรื่องราวของเทพเจ้าหรือบุคคลทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา บ่อเกิดของพระเจ้า และบุคคลที่มีบทบาทในวัฒนธรรม ซึ่งอาจเป็นวีรบุรุษหรือผู้นำก็ได้ เช่น ตำนานพญาเจือง ตำนานพญาคันคาก ตำนานขุนบรม ตำนานพระร่วง และตำนานลเวจจักรราช เป็นต้น

4.3 ตำนานประเภทอธิบายเรื่องกำเนิดวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับแบบแผนพฤติกรรมหรือความสัมพันธ์ของมนุษย์ในสังคมหรือกลุ่มชนหนึ่ง ๆ อันเป็น

สิ่งที่นิยมเชื่อกันปฏิบัติสืบทอดต่อกันมา เช่น คำนานพระเจ้าห้าพระองค์ คำนานบุญบังไฟ คำนานสงครามต์ คำนานประทีปโคมไฟ คำนานพระธาตุ และคำนานซื้อบ้านนามเมือง เป็นต้น

ลักษณะทั่วไปของคำนานปรัมปรา

คำนานปรัมปราที่อธิบายเรื่องราวสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ถือเป็นวัฒนธรรมที่เป็นสากล เพราะสามารถพบเห็นได้ในทุกวัฒนธรรม ทุกสังคมในโลกล้วนมีเรื่องราวที่เรียกว่า คำนานปรัมปรา หรือ Myth ทั้งสิ้น จากการศึกษาคำนานปรัมปรา อาจสรุปลักษณะทั่วไปที่สำคัญของคำนานปรัมปราได้เป็น 3 ลักษณะใหญ่ๆ คือ

1. เป็นความคิดร่วมและเป็นที่ยอมรับของคนในกลุ่มชนเดียวกัน และเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ กล่าวคือเป็นเรื่องเล่าขานสืบทอดกันมาจากรุ่นหนึ่งสู่อีก รุ่นหนึ่ง คนในสังคมหรือกลุ่มชนเดียวกันสามารถรับรู้ร่วมกัน ดังเห็นได้จากคำนานของท้องถิ่นไทย ส่วนใหญ่มักปรากฏเรื่องเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ (Supernatural) ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ วิเศษเทพ เทวดา เวทมนต์คาถา เช่นเรื่อง พญาคันคาก ของชาวอีสานมีพญาแถนที่เป็นเทพใหญ่สามารถบันดาลฟ้าฝนได้ หรือกลุ่มไทใหญ่ในอินเดีย พม่า มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเลงคอน ซึ่งหมายถึงเทพเจ้าในลัทธิความเชื่อดั้งเดิม ก่อนรับวันธรรมภายนอก อันเป็นลัทธิการบูชาธรรมชาติและบรรพชน เลงคอนมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างบ้านแปงเมืองในยุคต้น รวมทั้งเป็นแหล่งกำเนิดของคำสอน จริยธรรม พิธีกรรม และจารีตประเพณีต่าง ๆ (รณิ เลิศเลื่อมใส, 2544 : 299 - 331)

2. เป็นเรื่องที่ใช้อธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม กล่าวคือการค้นหาคำตอบให้กับสิ่งต่าง ๆ โดยเฉพาะสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่ปรากฏอยู่บนโลกหรือนอกโลก ซึ่งเป็นเรื่องราวที่ผู้คนไม่เคยพบเห็นมาก่อน คำนานปรัมปราจึงเป็นเครื่องมือเพื่อค้นหาคำตอบในการอธิบายถึงข้อสงสัยดังกล่าว เช่น กำเนิดโลก กำเนิดมนุษย์ แม่น้ำ ภูเขา ฝนตก ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า สุริยคราส จันทรคราส ดังเห็นได้จากหลายกลุ่มชนที่มีเรื่องเล่าอธิบายเพื่อเป็นคำตอบคำถามที่ว่า “มนุษย์มาจากไหน” “ใครคือบรรพบุรุษของมนุษย์” ดังเช่น ในสังคมอีสานมีพงสาวดารล้านช้างหรือพื้นขุนบรมราชาธิราช ซึ่งมีเรื่องราวสัญลักษณ์ “ผลน้ำเต้า” ว่าเป็นแหล่งกำเนิดของสรรพชีวิต

ในกลุ่มชาวไทยลื้อสืบทอดพันนา ก็มีคำนานเรื่องอินทร์พญาและคำนานเรื่อง ขุนสร้าง ซึ่งเป็นเรื่องที่สะท้อนให้เห็นการรับรู้ของผู้คนที่มีต่อจักรวาลและต้นกำเนิดของมวลมนุษย์ โดยกล่าวถึงการสร้างโลกและสรรพสิ่งทั้งปวงในท้องถิ่นด้านนามีวรรณกรรมเรื่อง ปฐมกับปู่ส่างสี-ย่าส่างสี ปู่ส่างกะสี-ย่าส่างกะสี ซึ่งเชื่อว่าปู่ย่าที่เป็นบรรพบุรุษมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์เป็นผู้สร้างโลก ในท้องถิ่นภาคกลางและภาคใต้ ก็จะปรากฏความเชื่อเรื่องสร้างโลกว่าเกิด “เทวดาลงมาकिनงวันดินและเป็นต้นกำเนิดของมนุษย์” เป็นต้น

3. เป็นตัวอธิบายเกี่ยวกับประเพณีพิธีกรรมและแบบแผนทางสังคม ดำเนินเป็นตัวช่วยในการอธิบายเกี่ยวกับเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมวัฒนธรรม เช่น ดำเนินน้ำเต้าป๋ง เป็นตัวอธิบายเกี่ยวกับความหลากหลายหรือความผิดแผกทางด้านชาติพันธุ์ว่า ทำไมคนไทย ลาว ญวน จึงมีผิวขาวและอาศัยอยู่ในที่ราบลุ่ม ในขณะที่พวกข่า ขมุมีผิวดำอาศัยอยู่ในที่สูงหรือในวัฒนธรรมตะวันตกอย่างชาวเมารีในนิวซีแลนด์ ก็นับถือและมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเทพเจ้าสำคัญ 3 องค์ คือ เทพแห่งท้องทะเล เทพแห่งป่า และเทพแห่งการเกษตร ทั้งนี้เทพแต่ละองค์จะได้รับการบวงสรวงเพื่อขอความช่วยเหลือในกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การหาปลา การล่าสัตว์ และการเพาะปลูก เป็นต้น (ยศ สันตสมบัติ, 2537 : 202)

ตำนานปรัมปรากับความเชื่อของกลุ่มชนต่าง ๆ

เมื่อพูดถึงตำนานปรัมปราหลายคนอาจมองว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีมูลแห่งความจริง หรือเป็นเรื่องจินตนาการเชื่อถือไม่ได้ หรือใช้หลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ไม่ได้ อย่างไรก็ตาม หากย้อนกลับมาพิจารณาในเชิงบริบททางวัฒนธรรมปัจจุบัน เราจะพบว่าเรื่องเล่าขานในลักษณะตำนานปรัมปรามีได้เลื่อนหายไปจากสังคมแต่อย่างใด แต่กลับมีปริมาณและเนื้อหาที่หลากหลายมากมายเพิ่มขึ้น แม้เรื่องดังกล่าวสามารถพิสูจน์หรือคลี่คลายด้วยหลักวิธีการทางวิทยาศาสตร์แล้วก็ตาม แต่ตำนานปรัมปราก็ยังคงมีบทบาทและอิทธิพลเพราะเป็นเรื่องที่ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของผู้คนในหลายสังคมสืบต่อกันมาหลายยุคสมัย

มนุษย์ในอดีตล้วนมีวิถีชีวิตผูกพันเชื่อมโยงอยู่กับธรรมชาติแวดล้อม บางครั้งมนุษย์ไม่สามารถที่จะอธิบายสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นบนโลก ซึ่งอาจจะเป็นเรื่องสภาพแวดล้อมหรือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อาทิ ปัญหาที่วามมนุษย์เกิดขึ้นได้อย่างไร หรือมีต้นกำเนิดมาจากที่ใด หรือต้นไม้พืชพันธุ์ แม่น้ำ ทะเล ภูเขา เกิดขึ้นได้อย่างไร แล้วทำไมจึงมีลักษณะหรือสภาพเช่นนั้น หรือฝนตก ฝนแล้ง น้ำท่วม แผ่นดินไหว ไฟป่า ทำไมจึงเกิด หรือเกิดขึ้นมาได้อย่างไร เป็นต้น เรื่องราวดังกล่าวล้วนแต่เป็นปรากฏการณ์ที่ก่อให้เกิดความน่าหวงกลัวของมนุษย์ สถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมเหล่านี้จึงเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้ต้องมีการอธิบาย อันเป็นการสร้างคำตอบสำหรับคำถามที่มีอยู่ในใจของมนุษย์เกี่ยวกับเรื่องราวเหล่านั้น

ตำนานปรัมปราเป็นคำตอบอีกอย่างหนึ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเพื่ออธิบายเรื่องราวเหล่านั้น และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของมนุษย์ในทุกสังคมทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็นโลกตะวันออกหรือโลกตะวันตกล้วนมีตำนานปรัมปราเล่าขาน ทั้งที่เกี่ยวกับตนเองและสภาพแวดล้อม ตำนานปรัมปราก็เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม เนื่องจากตำนานปรัมปรามีลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญงอกงาม ความมีระบบระเบียบทางสังคม นอกจากนี้ตำนานปรัมปายังเป็นสิ่งถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งได้ อีกทั้งเป็นเครื่องมือในการอธิบายเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับ

มนุษย์และสังคม ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายทอดด้วยวิธีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์ (Literary Tradition) หรือการบอกเล่าด้วยปากในลักษณะจารีตมุขปาฐะ (Oral Tradition)

ตำนานปรัมปราเป็นผลงานที่สร้างสรรค์จากจินตนาการของมนุษย์ เป็นกระจกเงาสะท้อนสภาพสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชน ดังเช่นหากจะพิจารณาด้านานปรัมปราของชาวเอสกิโม ซึ่งเป็นคนที่อาศัยอยู่ทางซีกขั้วโลกเหนือ เราก็จะนึกถึงบรรยากาศหรือโลกทัศน์ของชาวเอสกิโมที่เต็มไปด้วยน้ำแข็งที่แทรกลงไปในด้านานปรัมปรา หรือตำนานของชาวแอฟริกา เราก็จะถึงภาพของความกล้าหาญของนักล่าที่ยิ่งใหญ่ในดินแดนแอฟริกา เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วผู้แต่งหรือผู้เล่าที่ถ่ายทอดออกมา ส่วนมากเพื่อต้องการที่จะถ่ายทอดให้ผู้คนในกลุ่มชนได้รับรู้และสืบทอดเรื่องราวเล่าขานให้คนรุ่นหลังได้รับรู้เป็นสำคัญ

โดยทั่วไปด้านานปรัมปรา ถือเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่มีอยู่ทั้งในระดับชาวบ้านหรือท้องถิ่นและระดับเมืองหรือรัฐชาติ ซึ่งหากนำแนวคิดทางด้านคติชนวิทยา (Folklore) มาช่วยในการจำแนกประเภทของข้อมูลทางวัฒนธรรมดังกล่าว จะพบว่าด้านานปรัมปราจัดอยู่ในกลุ่มข้อมูลทางคติชนวิทยาประเภท Verbal Folklore อันเป็นข้อมูลคติชนประเภทที่ถ่ายทอดด้วยวิธีการถ่ายทอดด้วยวิธีการบอกเล่า ซึ่งประกอบไปด้วยด้านานปรัมปรา นิทานพื้นบ้าน เพลง ภาษิต ปริศนาคำทาย สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นที่อยู่อยู่กับมนุษย์มาเป็นเวลาช้านานแล้ว ไม่ว่าจะเป็น สังคมเมือง สังคมชนบท สังคมที่มีตัวหนังสือ หรือสังคมที่ไม่มีตัวเขียนก็ตาม ดังนั้น การถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่เป็นประเพณีพิธีกรรม ความรู้ หรือความเชื่อที่เล่าสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีต เพื่ออธิบายเรื่องราวบางอย่าง หรือหาคำตอบให้กับตนเองหรือกลุ่มชนสงสัย ลักษณะนี้จึงทำให้เกิดเป็นด้านานปรัมปราเล่าขานสืบทอดกันมา

บทบาทของด้านานปรัมปรากับการอธิบายความเชื่อและศาสนา

เราจะสังเกตเห็นว่าสังคมโบราณทั่วโลก มักปรากฏเรื่องราวของประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นจำนวนมากไม่ว่าจะเป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับชีวิตหรือชุมชน นอกจากนี้ด้านานปรัมปรายังเป็นกลไกสำคัญในการรักษาแบบแผน หรือสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวให้แก่กลุ่มชนในสังคมได้ อาทิ ชาวผู้ไทในหลายถิ่น ทั้งในประเทศไทยและนอกประเทศ มีความเชื่อและศรัทธาในบ๊อง “เจ้าปู่ปลา” ซึ่งถือว่าเป็นผีวีรชนคนเดียวกัน หรือคนไทยหลายกลุ่มมีคติความเชื่อเรื่องแถน ผีฟ้า ผีหลวง ซึ่งต่อมามีพิธีกรรมเกี่ยวกับการเซ่นสรวงบูชาผีต่าง ๆ เพื่อให้ปกป้องคุ้มครองและไม่หลงโทษสร้างความเดือดร้อนให้กับผู้คนในชุมชน ลักษณะเช่นนี้ถือเป็นการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของกลุ่มชน จากการพิจารณาด้านานปรัมปราทั่วไป จะพบว่าเรื่องราวในด้านานปรัมปรมีบทบาทที่สำคัญในการอธิบายความเชื่อทางศาสนาของกลุ่มชน ซึ่งเชื่อมโยงกับสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มชนนับตั้งแต่อดีตจนถึงทุกวันนี้

หากย้อนกลับไปพิจารณาข้อมูลตำนานปรัมปราในสังคมทั่วไป จะพบว่า มีข้อมูลตำนานปรัมปราประเภทหนึ่งที่ใช้อธิบายเรื่องราวในสิ่งที่มนุษย์สงสัยหรือไม่รู้ ทั้งที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับจักรวาล ธรรมชาติแวดล้อม โลก มนุษย์และสรรพสิ่งต่าง ๆ เพราะมนุษย์ในอดีตต้องการหาคำตอบให้กับปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์ที่มนุษย์เคลือบแคลงหรือไม่แน่ใจ สิ่งหนึ่งที่กระทำได้นั้นคือ การสร้างเรื่องราวมาอธิบายให้กับสิ่งเหล่านั้น ซึ่งเป็นวิธีการหาคำตอบให้กับมนุษย์มาตั้งแต่ยุคบรรพกาลแล้ว อาทิ เหตุการณ์ที่ทำให้พระอาทิตย์และพระจันทร์มีคดับไป หรือ ที่เรียกว่า สุริยุปราคาและจันทรุปราคา ซึ่งกลุ่มชนในวัฒนธรรมทั่วโลกต่างเคลือบแคลงสงสัยต่อเหตุการณ์ดังกล่าว ฉะนั้นผู้คนจึงได้ผูกเรื่องและสร้างตำนานมาอธิบาย ซึ่งอาจมีรายละเอียดและโครงเรื่องแตกต่างกัน ดังเช่น ชาวอาร์เมเนียนอธิบายว่า ปรากฏการณ์ธรรมชาตินี้เกิดขึ้นเพราะวัวตัวผู้ซึ่งเป็นสัตว์โบราณได้กลืนกินพระอาทิตย์พระจันทร์ไป ในขณะที่ชาวเอสกิโมเชื่อว่าพระอาทิตย์พระจันทร์เป็นพี่ชายน้องสาว ทั้งสองเป็นสามีภรรยา กัน ซึ่งถือเป็นการกระทำที่ผิดจารีตประเพณีทำให้เกิดสุริยคราสและจันทรคราสขึ้น ส่วนชาวแอฟริกาเล่าว่า พระอาทิตย์เกิดความละอายใจ และได้หนีหน้าไปจึงทำให้เกิดสุริยคราสขึ้น และชาวพม่ากล่าวว่า สุนัขไล่กินพระจันทร์กับพระอาทิตย์บนท้องฟ้าจึงมีคดับไป

นอกจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติแล้ว ยังพบว่า มนุษย์มีเรื่องเล่าอธิบายเหตุเกี่ยวกับเรื่องภูมิศาสตร์ สภาพแวดล้อมที่ตนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็น แม่น้ำ ภูเขา ท้องฟ้า และพื้นดิน อาทิ ชาวเกาหลีมีตำนานปรัมปราอธิบายการกำเนิดของภูเขาและแม่น้ำว่า นานมาแล้วมีเจ้าสวรรค์กับลูกสาวอยู่บนท้องฟ้า ยังไม่มีมนุษย์บนโลก วันหนึ่งลูกสาวเจ้าสวรรค์ทำแหวนหล่นหาย เจ้าสวรรค์จึงให้บรรดาเทพของพระองค์ลงไปค้นที่โลกมนุษย์ ขณะนั้นโลกยังมีแต่โคลน เทพทั้งหลายจึงได้ขุดควักโคลนขึ้นเพื่อหาแหวน บ้างก็เอานิ้วกรีดไปบนพื้นโคลน จนพบแหวนที่ต้องการภายหลังหลุมลึกที่เทพทั้งหลายขุดกลายเป็นมหาสมุทร และโคลนที่กองได้กลายเป็นภูเขา และส่วนที่เทพได้ใช้นิ้วกรีดเป็นทางก็กลายเป็นแม่น้ำลำธาร (ส. พลายน้อย, 2521: 21-22) ในขณะที่ชาวฮ็อกไกโดหรืออาซามิมีเรื่องเล่าอธิบายการสร้างโลกว่า มีพระเจ้า “อาโพทอมิแย” สร้างท้องฟ้าขึ้นมาก่อน ต่อจากนั้นพื้นดินและสรรพสิ่งต่าง ๆ ก็ถูกสร้างขึ้นมาโดยเทพชื่อ “จาปีเออลอง” พระเจ้าเป็นผู้ให้กำเนิดชาวฮ็อกไกโดทุกคน และเป็นผู้ประทานความรู้ในการดำเนินชีวิต เป็นแหล่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ และที่มาของจารีตประเพณีที่ทุกคนต้องยึดถือและปฏิบัติ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ , 2542 : 157) ลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าตำนานเป็นแหล่งสำหรับอ้างอิงความเป็นมาและเหตุผลสำหรับการประกอบพิธีกรรม ซึ่งเป็นเรื่องราวที่รับรู้และยังคงยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

ตำนานปรัมปราของอาช่าเรื่อง อมแปกอมแงน กล่าวถึงน้ำท่วมโลกว่ามีสองพี่น้องชายหญิงพากันไปขุดคุ้ยหรืออัน เมื่อพบตัวคุ้ยแล้ว ทราบว่าจะเกิดน้ำท่วมโลก ตัวคุ้ยบอกให้สองพี่น้องหลบไปข้างในกลองขนาดใหญ่ ต่อมาเมื่อเกิดน้ำท่วมโลก ผู้คนตายหมดเหลือแต่สองพี่น้อง จากนั้นจึงแยกย้ายไปหาถ้ำครอง แต่ไม่พบใครรอดชีวิต ดังนั้น สองพี่น้องจึงตกลงอยู่กินกันจนสามภรรยา หลังจากนั้นจึงคลอดลูกออกมาเป็น “น้ำเต้า” มีผู้คนพากันเบียดเสียดกันออกมาจำนวนมาก ลึกกับเขม่าไฟซึ่งเชื่อว่าต่อมากลายเป็นบรรพบุรุษของชนเผ่าอาช่า ถือเป็นผู้ย้ายหรือพี่ของชนเผ่าอื่น ส่วนชนเผ่าไท-ลาวและเผ่าอื่น ๆ ออกมาตามช่องที่ใช้ลิ่วเจาะ จึงมีผิวขาวและถือเป็นผู้น้อง (สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ, 2542 : 652)

จากที่ยกตัวอย่างมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ทั่วโลกไม่ว่าจะเป็นคนตะวันออกหรือตะวันตก กลุ่มคนในเมืองหรือชนกลุ่มน้อยล้วนมีตำนานปรัมปราเล่าขานกัน เพื่ออธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ที่ซึ่งอาจเป็นรูปพรรณสัณฐานของธรรมชาติ ภูเขา แม่น้ำ ลำธาร ท้องทะเล และกำเนิดมนุษย์ ฯลฯ ทั้งสิ้น ด้วยการผูกเรื่องและมักเชื่อมโยงเข้ากับชุมชนของตนเอง ในประเด็นนี้ ศิราพร จิตะฐาน ณ ถลาง (2544 : 38) ได้พิจารณาในประเด็นตำนานหรือนิยายท้องถิ่นกับการอธิบายประวัติศาสตร์ว่า ประเพณีการโยงสถานที่ในท้องถิ่นกับนิทานนิยายท้องถิ่นเป็นประเพณีสากลเกิดขึ้นทั่วไปในวัฒนธรรมของทุกชาติทุกภาษา มนุษย์โดยทั่วไปมีความช่างสังเกตมีจินตนาการและปัญญาที่จะสร้างคำอธิบายธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

นอกจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังพบว่าตำนานในวัฒนธรรมของกลุ่มชนทั้งหลายเป็น “ภาษาสัญลักษณ์” อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งคนในอดีตต้องการสื่อหรือเสนอความคิดให้คนรุ่นหลังได้รับรู้และเข้าใจเกี่ยวกับระบบความเชื่อและศาสนา ตำนานปรัมปราถือเป็นผลงานที่สร้างสรรค์ขึ้นจากจินตนาการ โดยอาศัยภาษามาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารเพื่อการถ่ายทอดจินตนาการ ดังนั้น ตำนานและสัญลักษณ์ จึงมีความใกล้ชิดกันอย่างมาก

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism)

กรอบของทฤษฎีหน้าที่นิยมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมนั้น อคูลย์ ดวงดีวีรัตน์ (2547 : 11) ได้กล่าวว่า คำว่า “วัฒนธรรม” ทฤษฎีหน้าที่นิยมอธิบายว่า ในชนแต่ละกลุ่มต่างก็สร้างสรรค์วัฒนธรรมขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของคนในสังคมนั้นหรือเพื่อความอยู่รอดของสังคมนั้นเอง จึงไม่สามารถนำวัฒนธรรมในแต่ละที่มาเปรียบเทียบความสูงต่ำกันได้ เพียงแต่ดูได้ว่า วัฒนธรรมในแต่ละแห่งทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อีกมากน้อยเพียงใด

สำนักหน้าที่นิยมถือว่า “วัฒนธรรมหรือการสื่อสาร” เป็นสถาบันย่อยอันหนึ่งของสังคมทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง ระบบค่านิยม (Value System) โดยเฉพาะกาญจนา แก้วเทพ (อ้างถึงใน อุดุลย์ คงศิริวัฒน์, 2547 : 15) ให้คำนิยามว่า “หน้าที่ (Function) เป็นผลลัพธ์ที่เกิดตามมาของการกระทำขององค์ประกอบย่อยๆ ของระบบใหญ่ทั้งหมด” ทฤษฎีหน้าที่นิยมจะเน้นว่า ส่วนประกอบย่อยทุกส่วน จะต้องทำหน้าที่ของตัวเองให้ดีที่สุด เพื่อความมีเสถียรภาพของสังคมส่วนร่วม (Stability) นอกเหนือจากการรักษาเสถียรภาพให้สังคมโดยรวมแล้ว หากสังคมนั้นต้องการสืบทอดชีวิตให้ยืนยาวต่อไป บรรดาสถาบันย่อยของสังคม ก็มี “หน้าที่อบรม” (Previous Training) หรือบางครั้งเรียกว่า “การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม” (Cultural Transmission) นอกจากนี้ วัฒนธรรมพื้นบ้านยังจะต้องทำหน้าที่ “ควบคุมทางสังคม” (Social Control) อีกด้วย เพื่อให้สมาชิกในสังคม เชื่อฟังและปฏิบัติตามซึ่งจะมีกระบวนการการให้แนวคิด “ดันไม้แห่งคุณค่า” อันเป็นการให้วิธีการวิเคราะห์วัฒนธรรมแบบครบเครื่อง คือทั้งส่วนที่เป็น “รูปแบบ” และส่วนที่เป็น “คุณค่า” เนื่องจากวิธีการของคนเกี่ยวกับการวิเคราะห์วัฒนธรรมโดยทั่วไปแล้ว มักจะมีแต่เฉพาะ “ส่วนที่มองเห็น” (รูปแบบ) เท่านั้น ส่วนที่ขาดหายไปคือ ส่วนที่เป็น “คุณค่า” ซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น

แนวคิดโครงสร้างหน้าที่นิยมของสื่อพื้นบ้าน

แนวคิดเรื่องโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural – Functional Theory) มองว่า “หน้าที่” สัมพันธ์กับ “โครงสร้าง” ที่ขยายแนวคิดสำนักหน้าที่นิยม (Functionalism) มาอธิบายว่า หน้าที่ต่าง ๆ ที่ถูกค้นพบนั้นย่อมต้องมีผู้ทำหน้าที่ซึ่งก็คือ “โครงสร้าง” ขององค์ประกอบต่าง ๆ ในสังคมเป็นจุดเริ่มต้นของการทำหน้าที่ เนื่องจากโครงสร้างสามารถดำรงอยู่ได้เพราะมีหน้าที่ หากไม่ทำหน้าที่ก็จะเลือนหายไปจากสังคม โครงสร้างใดทำหน้าที่ไครมาก โครงสร้างนั้นก็จะมีรูปร่างที่สอดคล้องกับหน้าที่ที่ทำนั้น กล่าวคือ ทั้งโครงสร้างและหน้าที่ต่างเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน

โครงสร้าง (Structure) หมายถึง ตัวสื่อพื้นบ้านที่เป็น “รูป” ปรากฏแก่สายตา แก่โสตประสาทหรือการสัมผัส ทำให้ได้เห็น ได้ยิน ได้รับรู้ตัวสื่อพื้นบ้านนั้น ถ้าเทียบกับต้นไม้ก็เป็นส่วนต้นที่โผล่พ้นดิน มองไปก็เห็นได้ง่ายว่ามีต้นไม้อยู่ ในต้นไม้ต้นหนึ่งที่เป็น “โครงสร้าง” หนึ่งนี้อาจมีโครงสร้างย่อยๆ ประกอบอยู่ในนั้น เช่น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ผล เสมือนสื่อพื้นบ้านอย่างหนึ่งก็จะมีองค์ประกอบย่อยๆ อยู่เป็นโครงสร้างย่อยหลาย ๆ อย่างที่เป็นส่วนหนึ่งของคุณลักษณะปลีกย่อยของสื่อพื้นบ้าน ที่มีวิธีที่จะเข้ามารวมกันเป็นโครงสร้างใหญ่แล้วทำงานสอดคล้องประสานกัน ในที่นี้จะใช้คำว่า “สื่อพื้นบ้าน” ให้กินความถึงโครงสร้างที่หมายถึงนี้

หน้าที่ (Function) หมายถึง หน้าที่เป็นปฏิกริยาอย่างหนึ่งของสื่อพื้นบ้านที่มีต่อบริบทรอบ ๆ สื่อ หน้าที่ หมายถึง ความสามารถในการให้ผลประโยชน์แก่ผู้เกี่ยวข้อง (Stakeholders) กับสื่อพื้นบ้านนั้นในประเด็นต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการให้ความสุข ความบันเทิงหรือสาระ คุณค่าของชีวิตและชุมชน ฯลฯ หน้าที่เป็น “ความสัมพันธ์” ของโครงสร้างต่อสิ่งอื่น หมายความว่า หน้าที่จะไม่ปรากฏตัว หากโครงสร้างนั้นตั้งอยู่โดด ๆ โดยไม่มีความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นใด เราจะมองเห็นหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านเมื่อมีสิ่งอื่นมาประกอบ เช่น คน หมู่บ้าน พื้นที่ ความคิด อารมณ์ ฯลฯ

ข้อสังเกตเกี่ยวกับโครงสร้างและหน้าที่ในสื่อพื้นบ้าน

1. ทุก “โครงสร้าง” หรือสื่อพื้นบ้านทุกอย่างต้องมี “หน้าที่” ควบอยู่และอยู่อย่างเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน หากมีโครงสร้างอื่น เช่น สถาบันสมัยใหม่มาทำหน้าที่นั้นแทน โครงสร้างนั้นก็อาจจะมียุทธศาสตร์ในสังคมน้อยลงจนอาจเลือนหายไปหรือคงอยู่แต่ไปทำหน้าที่อื่น เพื่อให้โครงสร้างอยู่รอด

2. สื่อพื้นบ้านหนึ่งไม่ได้ทำหน้าที่เดียวแต่ทำหน้าที่หลาย ๆ อย่างไปพร้อมกัน เช่น การชอของชายหนุ่มทำหน้าที่ฝึกไหวพริบสติปัญญาของคนเล่น ขณะเดียวกันก็ให้ความเพลิดเพลินทั้งต่อตนเองและผู้ที่ได้ยินได้ฟัง ตอกย้ำซ้ำทวนค่านิยมโลกทัศน์และจริยธรรมของสังคม เป็นพื้นที่ของการผลิตซ้ำอุดมการณ์ของชุมชนและบอกเล่าประเพณีต่าง ๆ อีกทั้งยังเป็นสื่อเชื่อมความสัมพันธ์ของคนในชุมชนได้รู้จักกัน ได้มีกิจที่จะไปมาหาสู่เลือกคู่ครอง โดยมีสื่อเป็น “กิจ” ให้ได้ทำเพื่อนำไปสู่เป้าหมาย ในเรื่องการเลือกคู่ครองและทำความรู้จักกันระหว่างคนต่างบ้านเป็นต้น

3. หน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน เกิดจากคุณลักษณะของสื่อพื้นบ้านเอง คือ เกิดโดยตัวโครงสร้างเองส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าก็คือ ตัว “ศิลปิน” ผู้ใช้สื่อหน้าที่หลายประการในสื่อพื้นบ้านทำหน้าที่ได้ ก็โดยมือของศิลปินผู้ถือสื่อพื้นบ้านนั้น ดังนั้น หากสังคมขาดศิลปินพื้นบ้าน สื่อพื้นบ้านก็ดำรงอยู่ได้ยาก แม้จะดำรงอยู่ได้โดยกลไกอื่น ๆ แต่ก็ไม่สามารถทำหน้าที่หลาย ๆ ประการ ที่ต้องใช้ความสามารถของศิลปินได้ เช่น หน้าที่ในด้านการให้ความบันเทิง การอบรมสั่งสอน การให้ข้อคิด เป็นต้น

4. หน้าที่ตั้งอยู่บนบริบทของสังคม เมื่อบริบทเปลี่ยนอันหมายถึง การเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านหรือการเข้ามาของโครงสร้างอื่น ปัจจัยเหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบต่อการทำหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งบางอย่างอาจทำหน้าที่ควบประสานกันไป บางอย่างอาจย้ายไปทำหน้าที่อื่น

5. กิจกรรมหนึ่ง ๆ ของสื่อพื้นบ้าน อาจทำหน้าที่ให้แก่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) แตกต่างกันไป เพราะกิจกรรมเดียวอาจไม่พบคุณค่าที่จะนำไปสู่ผู้คนที่แวดล้อม

สื่อให้ “ได้เสีย” แตกต่างกันไป เช่น การรื้อฟื้นเพลงพื้นบ้านปกาเกอะญอ ผูกนักร้องรุ่นใหม่ให้เรียนรู้คทอน ให้ความสุขใจแก่ผู้เฒ่าที่ได้เห็นลูกหลาน สืบทอดสอนสั่งให้กำลังใจแก่ผู้ฟังผ่านเนื้อหา ประชาสัมพันธ์การดำรงอยู่ของหมู่บ้านพะเค๊ะต่อสังคมภายนอก เป็นต้น

6. สื่อพื้นบ้านเป็นสื่อที่รวมกิจกรรมจำนวนมากเอาไว้ กิจกรรมก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมและสุขภาพในมิติต่าง ๆ เมื่อสื่อพื้นบ้านเสื่อมถอยไป กิจกรรมที่คนในชุมชนเคยทำร่วมกันก็หายไปด้วย

7. หน้าที่แต่ละด้าน อาจมีโครงสร้างมากกว่าหนึ่งโครงสร้างร่วมประสานอยู่ เช่น หน้าที่ด้านอัตลักษณ์ โครงสร้างที่ทำหน้าที่อาจมีตั้งแต่ภาษาถิ่น การละเล่น เป็นต้น เกิดเป็นเครือข่ายหน้าที่สามัคคีชุมชนให้อยู่ด้วยกันโดยโครงสร้างต่าง ๆ

8. โครงสร้างเดียวกันอาจทำหน้าที่ได้หลายอย่าง แล้วแต่ความสามารถในการพลิกสถานการณ์ของศิลปิน เช่น เพลงคนตรีอาจทำหน้าที่สอนขับกล่อหรืออาจทำหน้าที่ให้ความมั่นใจทำหน้าที่ปลุกเร้าให้อีกเหิม ฯลฯ หน้าที่จึงแตกต่างเพราะวิธีใช้

9. การสืบทอดโครงสร้างหนึ่ง ๆ ส่งผลต่อการสืบทอดหน้าที่อีกหลาย ๆ อย่างตามมา เช่น การสืบทอดการขอ ก็อาจได้ทั้งการอนุรักษ์ภาษาถิ่น การพูดเรื่องเพศศึกษาให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมล้านนา

10. โครงสร้างทำหน้าที่เหมือนกันเป็นชั้น ๆ ที่บ้านพะเค๊ะมีเจ้าผู้ดูแลผาแดง ทำหน้าที่ดูแลฎา ขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ดูแลชุมชน ชาวบ้านปกาเกอะญอดูแลรักษาฎาและเจ้า โดยการให้ความเคารพและผลิตซ้ำเรื่องเล่าต่อ ๆ กันมา เจ้าอยู่ได้เพราะมีพระธาตุ “พระธาตุผาแดง” ทำหน้าที่เป็นที่ตั้งให้ความเชื่อ เรื่องเจ้าผาแดงดำรงอยู่ชาวบ้านดูแลพระธาตุเพื่อให้พระธาตุดูแลตนและทำพิธีนำข้าวใหม่ขึ้นไปบูชาพระธาตุเพื่อให้พระธาตุดำรงอยู่ เมื่อชาวบ้านได้ทำพิธีบูชาพระธาตุก็อยู่ได้ เมื่อพระธาตุอยู่ได้ความเชื่อเรื่องเจ้าผาแดงก็คงอยู่ เมื่อเจ้าผาแดงอยู่จิตวิญญาณของชาวปกาเกอะญอก็คงอยู่

ดังนั้น การรื้อฟื้นส่วนหนึ่งอาจกระทบต่ออีกส่วนหนึ่งเป็นลูกโซ่ เช่น เมื่อรัฐให้สัมปทานทำเหมืองแร่ที่บ้านพะเค๊ะ เส้นทางขึ้นพระธาตุถูกตัดขาด โดยเหมืองแร่ พิธีบูชาพระธาตุก็หยุด เมื่อไม่มีการบูชาพระธาตุ จิตวิญญาณแบบปกาเกอะญอ บ้านพะเค๊ะก็ถูกทำลายไป

11. สื่อพื้นบ้าน อาจทำหน้าที่บำรุงกันและกัน เหนือเช่นป่าอุดมสมบูรณ์ที่พันธุ์ไม้หนึ่งเกื้อกูลต่อการดำรงอยู่ของอีกพันธุ์ไม้หนึ่ง สื่อพื้นบ้านแต่ละหน่วยหรือแต่ละโครงสร้างก็ทำหน้าที่บำรุงกันและกันด้วย คล้ายการรับลูกของเพลงคาบกับทางมวยที่ทำงานประสานกันเพื่อเป้าหมายเดียวกัน สื่อพื้นบ้านหลายชนิดมีอยู่ประกอบที่เสริมทางให้กันและกัน “ภาษาคำเมือง” ทำหน้าที่

ด้านอัตลักษณ์ร่วมกับ “คำวชอ” ขณะที่คำเมืองก็ทำหน้าที่ให้ภาษา วรรณศิลป์ในคำวชอมีพื้นภาษา ในชีวิตประจำวันรองรับ

จะเห็นได้ว่า สื่อพื้นบ้านบางอย่างทำหน้าที่เป็น “สื่อ” ให้สื่อพื้นบ้านอื่น ๆ ได้ แสดงออก เช่น การเทศน์มหาชาติ เป็นพื้นที่ที่ทำให้มรดกทางวัฒนธรรมล้านนาหลายแขนง ได้มีพื้นที่แสดงตัวตน ได้เข้ามาประสมผูกร้อยประสานกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นด้านการขับ การใช้เสียงแบบชาวเหนือ การจัดตกแต่งภาษาวรรณศิลป์ที่สำคัญคือ เป็นที่ตั้งของ “ตัวเมือง” เป็นเหตุของการดำรงอยู่ของตัวเมือง เพราะคนเทศน์มหาชาติจะต้องเรียนตัวอักษรท้องถิ่นชนิดนี้ การสวดสรภัญญะ เป็นสื่อที่ทำให้วรรณคดีท้องถิ่นอย่าง “ท้าวกำกาแดง” มีที่อยู่และมีช่องทางในการสื่อสารและผลิตซ้ำสู่สังคม

แนวคิดการบูชาพระธาตุกับพื้นที่สาธารณะ : ทศนะของ Habermas

กาญจนา แก้วเทพ (2545 : 26) ได้กล่าวว่า ฮาร์เบอร์มัส (Habermas) สนใจเรื่องความ มีเหตุมีผลในการสื่อสาร ที่เรียกว่า Communicative Rationality ซึ่ง Habermas อธิบายว่า Communicative Rationality นี้เองที่ทำให้ “ความเป็นตัวตน” (Selfhood) ทั้งระดับปัจเจกและ ระดับสังคมเกิดขึ้นได้ เพราะคนที่ต้องการเสรีภาพนั้น ต้องเป็นคนที่มีความตระหนักในความเป็น ตัวของตัวเองเสียก่อนและหากมีการสื่อสารกันระหว่างคนในชุมชน จะทำให้แต่ละฝ่ายสามารถ เข้าถึงในอัตวิสัยของกันและกัน (การพูดจากันทำให้เราเข้าถึงและเข้าใจกันและกัน) ทำให้ภาษาที่ จะพูดกันรู้เรื่องและสามารถที่จะบรรลุถึงข้อเห็นพ้องต้องกันได้ในท้ายที่สุด (Consensus)

การให้ความสนใจกับ “การสื่อสาร” ในฐานะเครื่องมือของการเข้าสู่ความมีเหตุมีผล และเสรีภาพนั้น เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับการสื่อสารนั้น มีอยู่ 2 ด้าน คือ ด้านหนึ่งคนเราจำเป็นต้องสื่อสารหรือใช้ภาษาตามกรอบที่สังคมกำหนด และในอีกด้านหนึ่งในฐานะที่มนุษย์เป็นผู้ใช้ภาษา มนุษย์มีอิสระในการสร้างสรรค์ภาษาให้ แปลกใหม่จากกรอบออกไปอยู่เสมอ ภาษาจึงเป็นปริณิชนิตที่ทำให้มนุษย์ได้มีโอกาสใช้อิสระ เสรีภาพ

เพราะฉะนั้น “พื้นที่สาธารณะ” (Public sphere) จึงประกอบด้วยคำ 2 คำ คือ คำว่า “พื้นที่” และคำว่า “สาธารณะ”

คำว่า “พื้นที่” ประกอบด้วยลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ในแง่ “รูปธรรม” พื้นที่หมายถึง อาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่ง ที่มีการแบ่งกันเขตเอาไว้อย่างแน่นอน ส่วนในแง่ “นามธรรม” เป็นความหมายทางสังคม การเมือง วัฒนธรรม หมายถึง เวที (ทางนามธรรม) ทางสังคมที่มีการช่วงชิงอำนาจ

คำว่า “สาธารณะ” ที่เข้าใจกัน คือ คำว่า “ส่วนรวม” (Public) ซึ่งมักจะถูกให้นิยามโดยเปรียบเทียบกับคู่ที่ตรงข้าม คือ คำว่า “ส่วนตัว” (Private) สำหรับความหมายของคำว่า “สาธารณะ” นี้อาจจะขยายออกไปถึงเรื่องผลประโยชน์ของส่วนรวมสำหรับคนหมู่มากหลากหลายกลุ่มที่อาจจะสอดคล้องหรือขัดแย้งกับผลประโยชน์ส่วนตัว คำว่า “สาธารณะ” มีนัยยะได้ 2 นัย เช่นเดียวกับคำว่า “พื้นที่” คือ สามารถแสดงออกในลักษณะ “รูปธรรม” เช่น สวนสาธารณะ คือ ส่วนของส่วนรวมและความหมายในเชิง “นามธรรม” เช่น ผู้นำชุมชนที่ทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนรวมโดยคำนึงถึงความสุขส่วนตัว เป็นต้น

นอกจากนี้คำว่า “พื้นที่สาธารณะ” ตามทัศนะของ Habermas นั้นเขานิยามว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ “ความรู้สึกเป็นส่วนรวม” (Sense of public) แนวคิดนี้มีได้มีลักษณะเลื่อนลอยเป็นนามธรรม หากว่าเป็นการปฏิบัติการทางสังคมที่ฝังตัวอยู่ในวัฒนธรรมของแต่ละยุคสมัย

ทฤษฎีกระบวนการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Reproduction)

ในการศึกษาถึง กระบวนการผลิตทางวัฒนธรรม นี้ นักวิชาการคนหนึ่งที่เป็นเสาหลักของสำนักวัฒนธรรมศึกษาที่ชื่อ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams) ได้เสนอแนวทางการตั้งคำถามเรื่อง สื่อพื้นบ้านเป็น 4 ประเด็นหลักด้วยกัน คือ

1. สื่อพื้นบ้านหรือวัฒนธรรมท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ได้รับการผลิตขึ้นมาทำไมและอย่างไร
2. วัฒนธรรมดังกล่าวมีการเผยแพร่ออกไปทำไมและอย่างไร
3. วัฒนธรรมพื้นบ้านนี้มีการบริโภค โดยผู้คนในสังคมหรือท้องถิ่นทำไมและอย่างไร
4. วัฒนธรรมนั้น ๆ ได้รับการผลิตซ้ำหรือสืบทอดต่อไปทำไมและอย่างไร

โดยในแง่ของการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดนี้ จำเป็นต้องมีการวิเคราะห์ทั้งในระดับที่เป็น รูปธรรม (Concrete) หรือลักษณะที่มองเห็น จับต้อง สัมผัสได้และในระดับที่เป็น นามธรรม (Invisible) หรือเข้าใจถึงความหมายที่ถูกผลิตซ้ำและเปลี่ยนแปลงได้ ตัวอย่างเช่น ในอดีต สื่อพื้นบ้านหรือวัฒนธรรม “ผีฟ้า” ของคนอีสาน จะมีความหมายหรือบทบาทหน้าที่ทางสังคม ในฐานะของหมอพื้นบ้านสตรีที่รักษาโรคอยู่ในสังคมชนบท แต่เมื่อละครโทรทัศน์เรื่อง “ปอบผีฟ้า” ออกฉายและตามมาด้วยการออกอากาศมิวสิกวิดีโอเพลง “ผีฟ้าปาร์ตี้” ของนักร้องวงบาสู ความหมายของวัฒนธรรม “ผีฟ้า” ก็ไม่เพียงแต่ขยายการเผยแพร่ออกไปสู่มวลชนทั่วประเทศ แต่ยังได้รับการสืบทอดและตีความหมายใหม่เป็น “ผีปอบสาวที่ชอบกินดิบ กินไส้ฟุ้งของมนุษย์” และเป็น “ผีปอบแดนซ์ที่มีแต่ความรื่นเริง” โดยไม่เหลือร่องรอยของการเป็นสื่อแห่งวัฒนธรรมสุขภาพอีกต่อไป

สรุปหลักการสำคัญของแนวทาง Cultural Production หรือ Process หรือ Practice ที่กลุ่มวัฒนธรรมนิยม (Culturalist) ซึ่ง กาญจนา แก้วเทพ (2538 : 232-236) รวบรวมไว้ มีดังนี้

1. เมื่อ “วัฒนธรรม” จำเป็นต้องมีกระบวนการผลิต กระบวนการนี้ก็จะคล้ายคลึงกับการผลิตสินค้า คือ ต้องมีองค์ประกอบการผลิต วัตถุดิบ มีตัวผู้ผลิต มีเครื่องมือการผลิต มีองค์ความรู้ในการผลิต มีสถานที่ มีกาลเวลา มีการแพร่กระจาย กระบวนการใช้ การบริโภคผลผลิต รวมทั้งกลุ่มคนที่ใช้วัฒนธรรมนั้น

2. Mark ได้กล่าวไว้ว่า สำหรับเจ้าของทุนที่ทำการผลิตสินค้านั้น หากต้องการให้ทุนนั้นมีชีวิตที่ยืนยาว จะผลิตเพียงครั้งเดียวแล้วเลิกไม่ได้ จะต้องมีการผลิตซ้ำ เพื่อสืบทอด (Reproduction) ในกรณีของการผลิตวัฒนธรรมก็เช่นเดียวกัน ในแต่ละวันมีวัฒนธรรมมากมายถูกผลิตขึ้นมา แต่หากวัฒนธรรมนั้นไม่ได้รับการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมนั้นก็อาจจะสูญสิ้นหรือล้มหายตายจากไป

3. เนื่องจากสำนัก Culturalism เชื่อว่า ในคนแต่ละกลุ่มต่างมีวัฒนธรรมของตนเอง ดังนั้นเมื่อมาอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด หรือภาค ฯลฯ วัฒนธรรมย่อย ๆ เหล่านี้ ก็อาจจะต้องขัดแย้ง ต้องปะทะ ต้องต่อสู้และต่อรองกัน

ดังนั้น สำหรับกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด ซึ่งเป็นหลักประกันการอยู่ยงคงกระพันของวัฒนธรรมพื้นบ้านแต่ละชนิกนั้น กาญจนา แก้วเทพ (อ้างถึงใน อุดลย์ ดวงดีวิรัตน์ และคณะ, 2547 : 31) มีข้อเสนอว่า การสืบทอดนั้นจะมีได้หลายลักษณะ เริ่มตั้งแต่สืบทอดแบบลอกเลียนมาจากต้นฉบับอย่างครบถ้วน ไปจนกระทั่งถึงการสืบทอดพร้อมทั้งการดัดแปลงไปด้วย ซึ่งในกรณีหลังนี้มักจะเป็นรูปแบบส่วนใหญ่เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า ผู้สืบทอดจำเป็นต้องดัดแปลง (Adaptation) ของเก่าให้เข้ากับบริบทสังคมใหม่ สำหรับแนวทางการทำงานวัฒนธรรมเพื่อการสืบทอดนั้น กาญจนา แก้วเทพ (2538 : 23-27) มีข้อเสนอโดยแบ่งวัฒนธรรมเป็น 2 ส่วนใหญ่คือ

1. ส่วนที่เรามองเห็นได้ อันเปรียบเสมือนส่วนของลำต้น ดอก ใบและผลของต้นไม้ ส่วนนี้เป็นส่วนของวัฒนธรรมที่มักเข้าใจกันโดยทั่วไปคือ ถ้าพูดถึงวัฒนธรรม ก็หมายถึง รำไทย อาหารไทย การแต่งการด้วยชุดไทยเดิมหรือการประกอบพิธีกรรม เป็นต้น ส่วนนี้อาจจะเรียกว่าเป็นส่วนของ “รูปแบบ” ของวัฒนธรรม เป็นส่วนที่สามารถจับต้องได้

2. ส่วนที่มองไม่เห็น สัมผัสไม่ได้ เป็นส่วนที่อยู่ลึกถ้าเปรียบต้นไม้ ก็คือ ส่วนที่เป็นราก อยู่ใต้ดิน ต้องใช้การคิด ไตร่ตรอง วิเคราะห์ จึงจะเข้าใจ ส่วนที่อยู่ใต้ดินนั้นได้แก่ ระบบคิด ระบบคุณค่า ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นส่วนที่เป็น “เนื้อหา” ของวัฒนธรรม

ฉะนั้นเวลาที่เรามองประเพณี หรือการทำพิธีกรรม จากสิ่งที่เรามองเห็น (รูปแบบ) เราจะต้องคิดพิจารณา ไตร่ตรองและวิเคราะห์ลงไปหาสิ่งที่เรามองไม่เห็นได้ด้วยตา แต่สัมผัสได้ด้วยปัญญาและจิตใจ กล่าวคือ ในประเพณีหรือพิธีกรรมดังกล่าวมีคุณค่าอะไรอยู่เบื้องหลัง

วัฒนธรรมเหล่านี้เป็นตัวแทนของความต้องการสื่อความหมายได้ เช่น ความเสียสละ ความรัก เพื่อนมนุษย์ ความสามัคคี ความศรัทธา ความสมณะ ความอ่อนน้อมถ่อมตนหรือเป็นตัวแทนของคุณค่าที่มีต่อความศรัทธาในพระพุทธศาสนา

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยในเรื่อง การรื้อฟื้นตำนานพระธาตุหม้อคว่ำในฐานะสื่อพื้นบ้าน มีงานวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับภาษา ดังต่อไปนี้

มณวิภา เกียจันทร์พงษ์ (2522) ได้ศึกษาเรื่อง ตำนานพระพุทธบาทและพระธาตุแล้วได้ทำการรวบรวมบรรณานุกรมของจารึกและหนังสือตำนานในหัวข้อเรื่อง การสถาปนารอยพระพุทธบาทและพระเจดีย์ในประเทศไทย พบว่ามีจำนวนถึง 80 เรื่อง โดยเฉพาะเอกสารประเภทตำนานพระธาตุ ได้เสนอว่า เกิดขึ้นภายหลังจากความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาคติลังกาวงศ์ในอาณาจักรล้านนา ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา

สำหรับงานของ ภัสราภรณ์ เทศธรรม (2529) ศึกษาเรื่อง การศึกษาตำนานพระธาตุปีเกิด ซึ่งเป็นความพยายามที่จะหาคำตอบถึงสาเหตุที่มาของการเกิดพระธาตุปีเกิดในล้านนาหากแต่ว่างานชิ้นนี้ได้มีข้อจำกัดทางการศึกษาก่อนข้างมาก เนื่องจากเป็นการศึกษาในเฉพาะวรรณกรรมประเภทตำนานพระธาตุเพียงอย่างเดียว โดยมิได้ให้ความสำคัญต่อปริบททางสังคมวัฒนธรรมในช่วงระยะเวลาเดียวกันแต่อย่างใด ซึ่ง โสภา ชานะมูล (2534) ยังได้ศึกษาเรื่อง คุรุบาศรีวิชัยตนบุญแห่งล้านนาไทย ก็ได้ให้ข้อสังเกตในประเด็นของการที่คุรุบาศรีวิชัยได้มุ่งพัฒนาและบูรณปฏิสังขรณ์ ศาสนสถานต่าง ๆ ในเขตภาคเหนือและการนิยมในคติความเชื่อเรื่อง ปีเป้งหรือปีนักษัตร ภายใต้นวนคิดเรื่อง พระธาตุอยู่ด้วยในขณะนั้น

เรียรชยา อักษรดิษฐ์ (2545) ก็ได้ศึกษาเรื่อง พุทธาตุ : บทบาทและความหมายของพระธาตุในอนุภูมิภาคอุษาคเนย์ กรณีศึกษาความเชื่อเรื่องพระธาตุประจำปีเกิดในล้านนา ได้ชี้ให้เห็นว่า พระธาตุ คือ “มายาคติ” ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อสนองต่ออุดมการณ์ปฏิบัติการทางวัฒนธรรมภายใต้ความเชื่อและแนวคิดทางด้านจักรวาลวิทยาของฝ่ายล้านนา โดยอาศัยองค์ประกอบอับซัทชันจากระบบปีนักษัตร ความสำคัญขององค์พระธาตุประสานกับเครือข่ายทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการโต้ตอบอิทธิพลและอำนาจการจัดการของฝ่ายสยาม ในช่วงที่มีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองประเทศราชเข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาล

ปฐม หงษ์สุวรรณ (2548) ได้ศึกษาเรื่อง ตำนานพระธาตุของชนชาติไท : ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม ผลการศึกษาพบว่า โครงสร้างของตำนานพระธาตุของชนชาติไทสามารถจำแนกออกเป็น 4 แบบ คือ 1) แบบมีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า

และการไม่ยอมรับพุทธศาสนา 2) แบบมีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและการยอมรับพุทธศาสนา 3) แบบไม่มีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและการไม่ยอมรับพุทธศาสนา และ 4) แบบไม่มีการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและการยอมรับพุทธศาสนา และได้วิเคราะห์เปรียบเทียบวิธีคิด ที่แตกต่างกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา โดยแยกพิจารณาจากชุดความคิดเกี่ยวกับเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ตัวละคร และพฤติกรรมของตัวละคร วิธีคิดแบบความเชื่อดั้งเดิมในชุดความคิดเกี่ยวกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ประกอบด้วย “ท้องฟ้า ภูเขา ต้นไม้ เสาหลัก ก้อนหิน ถ้ำและน้ำ” ส่วนชุดความคิดเกี่ยวกับตัวละคร ประกอบด้วย “นาค ยักษ์ ผี สัตว์ ชนพื้นเมือง และฤาษี” ในขณะที่ชุดความคิดเกี่ยวกับพฤติกรรม ประกอบด้วย “การเดินทางมาสร้างเมือง การสั่งสอนเรื่องทางโลก การบูชาผี การสร้างหอผี การพยากรณ์จากผี” ส่วนวิธีคิดแบบพุทธศาสนาในชุดความคิดเกี่ยวกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ประกอบด้วย “สวรรค์ พระธาตุ พระบาท พระพุทธรูป ดินโพธิ์ พุทธบัลลังก์ และวัด” ส่วนชุดความคิดเกี่ยวกับตัวละคร ประกอบด้วย “พระโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้า พระสาวก พระเจ้าอโศก พระนางจามเทวี พระอินทร์ และเทวดา” ในขณะที่ชุดความคิดเกี่ยวกับพฤติกรรม ได้แก่ “การเดินทางมาเผยแผ่พุทธศาสนา การสั่งสอนเรื่องทางธรรม การบูชาพระพุทธเจ้า การสร้างพระธาตุและการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า”

ปฐม หงษ์สุวรรณ (2553) ยังได้ทำการศึกษาเรื่อง แม่น้ำโขง : ดำนานปรัมปราและความสัมพันธ์กับชนชาติไท โดยศึกษาและวิเคราะห์บทบาทความสัมพันธ์ของดำนานแม่น้ำโขงกับวิถีชีวิตวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาติไทออกเป็น 4 ลักษณะ คือ 1) ความสัมพันธ์กับการกำเนิดภูมิทัศน์และธรรมชาติ ซึ่งประกอบด้วย ดำนานอธิบายเหตุว่าด้วยการกำเนิดสรรพสิ่งและแม่น้ำทั้งนี้ดำนานว่าด้วยการกำเนิดแม่น้ำโขงนั้น สามารถจำแนกออกเป็น 6 แบบเรื่อง ได้แก่ แบบเรื่องแถบดัดเครือสายน้ำ แบบเรื่องศึกพญานาคสองสหาย แบบเรื่องเหล่านาคผสานสามัคคี แบบเรื่องสามสาวพี่น้องตามหารัก แบบเรื่องกำพร้าห้าพี่น้องทะเลาะกัน และแบบเรื่องร้องลากถึงคัยักษ์จิ้งจกคังแดง นอกจากนี้ยังมีดำนานว่าด้วยลักษณะภูมิศาสตร์และภูมินาม ดำนานว่าด้วยสรรพชีวิตธรรมชาติและสถานที่สำคัญ รวมทั้งดำนานก้อนหิน แหล่งเกลือ และแร่ทอง 2) ความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน การผลิต และอาหาร ประกอบด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับวิธีการตั้งถิ่นฐาน วิธีการจับปลา และพืชพันธุ์ วิถีปลาบึกและความเป็นอาหารศักดิ์สิทธิ์ 3) ความสัมพันธ์กับพิธีกรรม ความเชื่อและพุทธศาสนา ประกอบด้วยเรื่องความเชื่อและพิธีกรรมในวิถีชีวิตพื้นบ้านแบบดั้งเดิม อันได้แก่ การเลี้ยงผีฟ้าผีบรรพบุรุษผู้สร้างแปลงแม่น้ำโขง การเลี้ยงผีเจ้าน้ำเจ้าทำผู้ดูแลรักษาแม่น้ำโขง รวมถึงความเชื่อและพิธีกรรมในวิถีพุทธแบบพื้นบ้าน และการใช้ดำนานเพื่อสร้างความหมายว่าด้วยสายน้ำแห่งพระพุทธเจ้า และ 4) ความสัมพันธ์กับมิติว่าด้วยร่างกาย เพศ การเมือง และชาติพันธุ์ ประกอบด้วย การวิเคราะห์เพื่อให้เห็นภาพสะท้อนดำนานแม่น้ำโขงในมุมมองเรื่อง

ร่างกาย มุมมองเรื่องเพศ และมุมมองเรื่องชาติพันธุ์ ซึ่งพบว่าทั้งลักษณะความขัดแย้ง และการผสมผสานทางชาติพันธุ์

งานวิจัยอีกฉบับหนึ่งของ อคุลย์ คงศิริวิรัตน์ (2547) ได้ศึกษาเรื่อง แนวทางการเสริมสร้างและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน 2 ประเด็น คือ ประเด็นแรก คำว่า “วัฒนธรรม” คนส่วนใหญ่มองวัฒนธรรมเป็นเพียง “รูปแบบหรือส่วนที่มองเห็น” เท่านั้น ไม่ได้มีความรู้ความเข้าใจถึง “คุณค่า เนื้อหา ความหมาย” ซึ่งเป็นส่วนที่มองเห็นของวัฒนธรรม หรือสื่อพื้นบ้านเลย ปรากฏการณ์ที่พบคือยังมีคนเป็นจำนวนมาก (ทั้งจากผู้ที่ได้รับการศึกษาชั้นสูง และผู้ที่ได้รับการศึกษาน้อย) ที่ยังมีการดูถูกความเชื่อของคนบางกลุ่ม เช่น หาวว่าเป็นเรื่องล้าสมัย และเป็นเรื่องงมงาย ประเด็นที่สอง วัฒนธรรมหรือสื่อพื้นบ้านสามารถที่จะรื้อฟื้นขึ้นมาได้ ในการ รื้อฟื้นวัฒนธรรมหรือสื่อพื้นบ้านนั้น 1) ต้องดำเนินงานเน้นที่กระบวนการเพื่อสร้างความมั่นใจให้กับเจ้าของวัฒนธรรม 2) ต้องใช้หลักการ “สิทธิทางวัฒนธรรมของเจ้าของวัฒนธรรม” นั่นคือ ให้เจ้าของวัฒนธรรมเป็นคนตัดสินใจว่าจะรื้ออะไรและรื้ออย่างไร และ 3) ในการรื้อฟื้นนั้นต้อง “ครบเครื่องเรื่องรื้อฟื้น” นั่นก็คือ ต้องได้ทั้งส่วนที่เป็น “รูปแบบ” และส่วนที่เป็น “คุณค่า เนื้อหา ความหมาย” ของวัฒนธรรมหรือสื่อพื้นบ้าน โดยการรื้อฟื้นวัฒนธรรมหรือสื่อพื้นบ้านต้องกระทำภายใต้เงื่อนไข เพื่อชุมชนโดยชุมชนและเป็นของชุมชน

โครงการสืบสานสื่อพื้นบ้านเพื่อสุขภาพ (สสภ.) โดยเรณู อรรธนาเมศรีและคณะ (2549) ได้ศึกษาแล้วพบว่า เมื่อรื้อฟื้นสื่อพื้นบ้านหรือวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่ ชุมชนก็เกิดจิตสำนึก ร่วมของชุมชน ร่วมมือกันทำงาน ผู้ใหญ่กับเด็กเกิดความสามัคคีกัน จากการที่นักวิจัยเป็นผู้ประสานงานโครงการได้พบปรากฏการณ์ที่เกิดกับชุมชน เช่น โครงการสร้างน้ำพระธาตุสะลวง จังหวัดเชียงใหม่ ชาวบ้านร่วมปฏิญาณตนกับกลุ่มเยาวชนลดการดื่มเหล้าเข้าพรรษา ในทำนองเดียวกันโครงการผีเจ้านายบ้านป่าเส้า อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เมื่อรื้อฟื้นบทบาท คุณค่าของ “ผีเจ้านาย” ขึ้นมา แล้วพบว่า ผู้นำ ได้แก่ กำนัน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล พระและโรงเรียน ต่างก็มาร่วมตัวเป็นอันเดียวกัน อาจจะร่วมมือกันแก้ไขปัญหาดังกล่าวจากเดิม ซึ่งอยู่แบบตัวใครตัวมัน

จากการศึกษางานวิจัยดังกล่าวมา ผู้วิจัยได้นำไปใช้ในวางแผนกระบวนการจัดกิจกรรม และเป็นแนวคิดของการทำหน้าที่ใหม่ ๆ ให้กับประเพณีมัสการพระธาตุหม้อคว่ำ ซึ่งคนในชุมชนได้ร่วมกันรื้อฟื้นตำนานพระธาตุและสถาปนาขึ้นมาใหม่ โดยคนในชุมชนซึ่งเป็น “เจ้าของวัฒนธรรม” ภายใต้อาณัติ “สิทธิทางวัฒนธรรม”